

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr025

Dossier **CONSERVATIE OP DE STEIGERS**

Varia **DE MUURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
OUDE KELDERS**

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr. 025

Dossier CONSERVATIE OP DE STEIGERS

ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
DE MURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
OUDE KELDERS

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

De halte Brussel-Congres in restauratie
(A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB)

DE WEDERGEBOORTE VAN EEN BAROKGEVEL

DE ONTDEKKING EN RESTAURATIE VAN SPOORMAKERSSTRAAT NR. 53

CORALIE JACQUES

ARCHITECT, CEL WERKEN, DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

PIERRE BERNARD

KUNSTHISTORICUS, CEL WERKEN, DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Wie vertrouwd is met het centrum van Brussel, zal het ongetwijfeld al hebben opgemerkt: er zijn steeds minder gevels die zich in een verval bevinden. Het beleid van de Stad Brussel, dat onachtzame eigenaars ertoe aanzet hun verkommerde gevels te restaureren, heeft daar in grote mate toe bijgedragen.

Om aan een zware belasting te ontsnappen, ondernamen de eigenaars van twee aanpalende woningen in 2015 de nodige stappen om de gevels van hun beschermde huizen in de Spoormakersstraat te restaureren. De huizen werden kort na het Franse bombardement van 1695 gebouwd, zoals trouwens de meeste beschermde huizen in het hart van de stad. Als gevolg van de bescherming was voor de restauratiewerken een unieke vergunning nodig. Die betrof hoofdzakelijk de restauratie van het pleisterwerk, het herschilderen van de gevel in gebroken wit en de restauratie van het raamwerk. Al bij al vrij alledaagse ingrepen voor dit type gevel, waarbij geen grote verrassingen vielen te verwachten.

Maar op het nr. 53 kreeg de restauratie een onverwachte wending. De gevel, waarop het jaartal 1697 prijkt, heeft een klokvormige geveltop onder fronton en een structuur met

Orthofoto van de ontpleisterde gevel
(© GOB).

uitspringende lijsten, die vrij kenmerkend zijn voor de periode waarin het huis werd heropgebouwd. Toch werd deze gevel in de loop der jaren herhaaldelijk verbouwd. Vermoedelijk in de 19de eeuw werd hij met een dikke pleisterlaag bezet. Het schrijnwerk stamt uit verschillende periodes: de ramen van de eerste verdieping kunnen we op basis van de typologie eind 18de of begin 19de eeuw dateren, terwijl die van de tweede verdieping, met hun metalen roedeverdeling, kenmerkend zijn voor eind 19de of begin 20ste eeuw. Het schrijnwerk, dat ondanks deze verschillen toch een esthetisch geheel vormt, was dringend aan herschilderen toe. De ramen in de topgevel, met hun zware onderverdelingen – hedendaagse standaardmodellen met dubbele beglazing –, pasten echter niet bij de architectuur van het gebouw. De stenen omlijsting van de deur, met een keellijst die typisch is voor de Lodewijk XV-stijl, werd wellicht tussen 1740 en 1780 vervaardigd. De huidige winkelpui, die in de loop der jaren herhaaldelijk werd gewijzigd, dateert van 1955.

Toen de restauratiewerken in juli 2016 van start gingen, bleek het bestaande pleisterwerk zwaar beschadigd; het kwam los en kon niet worden hersteld. De aandacht van de restaurateurs werd ook getrokken door vroegere waterschade die hier en daar een bezetting met imitatiebaksteen aan het licht had gebracht onder de dikke pleisterlaag. Onder toezicht van de archeologen van de Directie Monumenten en Landschappen bikte de restauratiefirma de pleisterlaag heel zorgvuldig af, zonder de onderliggende afwerkingslaag aan te tasten, om verder archeologisch onderzoek mogelijk te maken.

De sporen die de archeologen onder het pleisterwerk aantroffen, bleken de oorspronkelijke afwerkingslaag te zijn. Andere werken aan gevels

daterend van de wederopbouw van Brussel leverden al analoge ontdekkingen op, maar in dit geval gaf het bijzonder grote aantal restanten ons voor het eerst een inzicht in de afwerking van de hele gevel. De blootgelegde bepleistering is slechts enkele millimeters dik en bootst verschillende materialen na voor de terugwijkende en uitspringende geveldelen. Voor de inspringende delen imiteerde de afwerkingslaag regelmatige bakstenen door uiterst fijne imitatievoegen te trekken in de bepleistering. De aldus getekende bakstenen werden in het rood geschilderd, de imitatievoegen in gebroken wit. De archeologen konden de afmetingen van de imitatiebakstenen nauwkeurig bepalen: 28 x 14 x 7 centimeter. De bepleistering van de uitspringende delen, meer bepaald van moulures en gevellijsten, was in imitatie-witsteen beschilderd.

Er is geen overeenkomst tussen de geïmiteerde materialen en degene die daadwerkelijk voor het metselwerk werden gebruikt. De inspringende delen van de muur waren van echte, maar veel grovere bakstenen gemaakt. Een deel van de moulures werd in steen uitgevoerd, terwijl de rest met kalkpleister werd gemodelleerd op overkragende rijen bakstenen die de aanzet van het profiel vormden. Voor de uitspringende gevellijsten werd overwegend baksteen gebruikt.

De afwerking moest de illusie wekken dat de gevel beschikte over een structuur van perfect in verband geplaatste stenen opgevuld met kwaliteitsbakstenen. Ze beschermden tevens de echte bakstenen en stenen die te poreus waren om aan weer en wind te worden blootgesteld. Archeologen hebben overigens al herhaaldelijk de povere kwaliteit vastgesteld van de materialen die werden gebruikt voor de wederopbouw van Brussel onmiddellijk na

het bombardement; het ging toen vooral om recuperatie, zoals in dit geval baksteenfragmenten of stenen die door brand bleekrood waren verkleurd. Dit grootschalige gebruik van tweede-keusmaterialen kan wellicht worden verklaard door het enorme aantal bouwwerven dat in die periode werd opgestart.

Op nr. 53 van de Spooormakersstraat kon voor het eerst de afwerking van een Brusselse gevel uit de 17de eeuw gereconstrueerd worden op basis van nauwgezette documentatie. Alle randvoorwaarden waren aanwezig: volledige archeologische gegevens, de nog leesbare profielen van de kordonlijsten, de beschikbaarheid van uiterst bedreven ambachtslieden, zonder de onmisbare steun van de opdrachtgever en de architect te vergeten.

De afgeleverde vergunning had echter betrekking op de uitvoering van een heel ander project, en dus moest de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen worden overtuigd van de noodzaak om het project te heroriënteren. Uiteindelijk konden de werken in oktober 2016 op een nieuwe basis worden hervat.

De gevel werd bekleed met een nieuwe, licht hydraulische kalkpleister. De moulures werden met behulp van een mal eveneens in kalkmortel getrokken op de bestaande stenen lijsten of uitspringende baksteenrijen. In tegenstelling tot het oorspronkelijke pleisterwerk, dat bijzonder dun was, werd de gerestaureerde bepleistering op sommige plaatsen heel dik gemaakt om de erosie van de lijsten, moulures en delen van het baksteenparement te compenseren.

De ontpleistering bracht aan het licht dat het jaartal '1697', dat in de 19de-eeuwse bepleistering was aangebracht op de borstwering van

ramen van de tweede verdieping, een transcriptie was van het oorspronkelijke jaartal. Dat werd immers op dezelfde plaats teruggevonden onder die bepleistering, meer bepaald op vier in het metselwerk ingewerkte stenen, met op elk ervan een cijfer in bas-reliëf. Deze stenen cijfers waren verweerd, maar hun tracé, in een typografie die typisch was voor deze periode, was nog perfect leesbaar. Zo kon het oorspronkelijke jaartal worden opgemeten en als bas-reliëf gereproduceerd in kalk, met een beschildering in imitatiesteen.

Op de borstwering tussen de twee delen van het jaartal werden, in een holte met een diepte van een halve baksteen, overblijfselen gevonden van een ingemetselde steen waarop oorspronkelijk waarschijnlijk het embleem van de winkel was uitgehouwen. Enkel de vorm van dat embleem – een rechthoek boven een halve cirkel – was nog perfect leesbaar. Omdat deze steen deel uitmaakte van de gevelcompositie, werd op die plaats een gebouchardeerde steen aangebracht, die later eventueel verder uitgehouden kan worden.

Na uitharding werden in het pleisterwerk nieuwe schijnvoegen getrokken. Het schilderwerk – een imitatie van steen, baksteen en voegen – werd na het drogen van de kalk aangebracht. Op de uitspringende gevellijsten, de bepleisterde moulures en de geveltop werden zinken kappen geplaatst die van de straat af nauwelijks te zien zijn en uitsluitend tot doel hebben de meest kwetsbare delen van de gevel te beschermen. Ze refereren niet aan een historische toestand.

Op de eerste en de tweede verdieping bleven de ingrepen aan het schrijnwerk hoofdzakelijk beperkt tot herschilderen, terwijl de zware standaardramen op de derde verdieping werden vervangen door modellen met fijnere profielen.

Rijen uitspringende bakstenen die de aanzet vormen van de lijst van de geveltop (S. Modrie © GOB-ULB).

Overblijfsel van het oorspronkelijke pleisterwerk met imitatiebaksteen (S. Modrie © GOB-ULB).

De lijst aan de voet van de geveltop was afgesleten maar het profiel aan het einde was leesbaar gebleven (S. Modrie © GOB-ULB).

Detail van het fronton (S. Modrie © GOB-ULB).

De verdiepingen op nr. 53 Spoomakersstraat, voor de restauratie (© O. Berckmans)

Ontdekking, tijdens het afkappen, van het oorspronkelijke jaartal 1697. Het was gemaakt van vier stenen waarin telkens een cijfer in bas-reliëf was aangebracht. Het werd aangetroffen onder de in het pleisterwerk gemodelleerde transcriptie ervan uit de 19de eeuw (S. Modrie © GOB-ULB).

Projectbeheer	iD.Cité. Architects
Archeologische studie	S. Modrie (DML) en Ph. Sosnowska (ULB)
Algemene aannemer	Colen nv
Pleisterwerk	Olivier Jamsin
Schilderwerk	Georges Magis
Zinkwerk	Au Point SPRL

Het in kalkmortel gerestaureerde fronton
© iD.Cité.Architects).

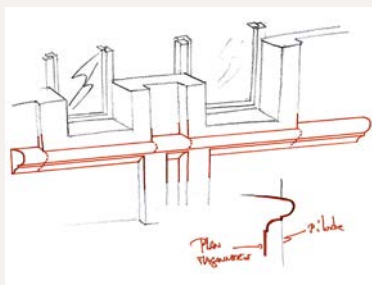
Uitvoering van de lijsten in kalkmortel, met behulp van een mal, rechtstreeks op de bewaarde stenen of bakstenen elementen van het oorspronkelijke lijstwerk (Ph. Sosnowska © G0B-ULB).

De verdiepingen op nr. 53
Spoormakersstraat, na de restauratie
© iD.Cité.Architects)

Uitvoering in bas-reliëf van de cijfers van het jaartal, met een mal uitgezet in de bepleistering na verharding (© iD.Cité.Architects).

Principeschema voor de uitvoering van de lijst aan de voet van de geveltop (© iD.Cité.Architects).

Paneel met monsters van de bepleistering met imitatievoegen en beschildering (© iD.Cité.Architects).

Op de verdiepingen werd het uitzicht van de gevel uit 1697 hersteld. De ramen van de begane grond, hoewel van recentere datum, bleven behouden. Het had geen zin ze te vervangen, niet alleen omdat ze op zich interessante erfgoedelementen vormen, maar ook omdat we hun oorspronkelijke uitzicht niet kennen. De terugkeer naar de 17de-eeuwse gevel is dus niet volledig, maar zoals het Handvest van Venetië stelt, is stilistische eenheid niet het doel van een restauratie. Waardevolle interventies uit de verschillende periodes dienen te worden bewaard.

De opzet van dit project was om op basis van gedetailleerde documentatie de afwerking in imitatie materialen van een laat-17de-eeuwse Brusselse gevel in zijn oorspronkelijke staat te herstellen. Dit type afwerking was erg populair in die periode, zoals blijkt uit andere archeologische vondsten. Het verleende het gebouw een esthetiek die helemaal anders was dan het beeld dat we er lange tijd van hadden. Inderdaad, tot voor kort stelden de restaurateurs zich deze architectuur graag voor in zichtbare materialen, zoals blijkt uit de talrijke ingrepen vanaf het einde van de 19de eeuw tot de jaren 1980, waarbij de gevels werden gereconstrueerd zonder afwerkingslaag of ontleisterd werden. De hier uitgevoerde restauratie werpt een nieuw licht op het oorspronkelijke uitzicht van dit type erfgoed.

Wanneer het om bebouwing uit het ancien régime gaat, bewijst deze restauratie hoe belangrijk het is om tijdens de werken archeologisch onderzoek te verrichten en om de mogelijkheid open te laten om het project te heroriënteren in functie van de bevindingen van de archeologen.

Vertaald uit het Frans

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroot

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Pierre Bernard, Inge Bertels,
François Blary, Françoise Boelens,
Jérémy Brakel, Camille De Clercq,
Estelle De Grootte,
Bérengère de Laveleye,
Paulo Charruadas, Éric Demelenne,
Stéphane Demeter, Emmanuelle De Sart,
Florence Doneux, Paula Dumont,
Stéphane Duquesne, Michèle Herla,
Coralie Jacques, Catherine Leclercq,
Harry Lelièvre, Isabelle Leroy,
Jean-François Loxhay, Griet Meyfroots,
Sylviane Modrie, Klara Peeters,
Coralie Smets, Philippe Sosnowska,
Christian Spapens, Hannelore Standaert,
Sofie Stuyck, Louis Vandenabeele,
Stephanie Van de Voorde,
Manja Vanhaelen, Ine Wouters

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Maxime Badard, Philippe Charlier,
Pauline Gabert, Christian Spapens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

APEB - Association pour l'Étude du Bâti
ARB - Académie royale de Belgique
CIBG - Centrum voor Informatica
voor het Brusselse Gewest
CIDEP - Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
GOB - Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut
royal du Patrimoine artistique
KMSKB - Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB - Museum van de Stad Brussel
SAB - Stadsarchief Brussel
ULB - Université libre de Bruxelles
VUB - Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/30

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

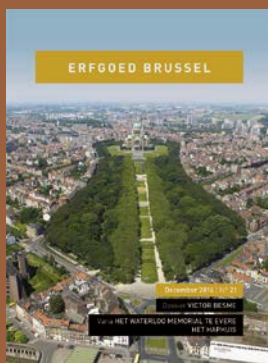
015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

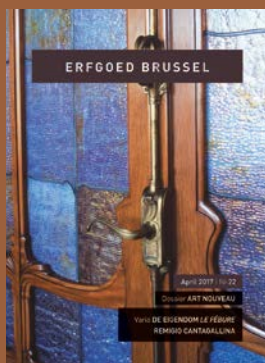
018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

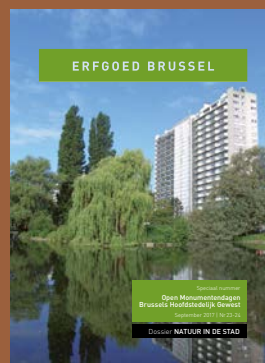
Laatste nummers

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-150-6